

Συμπεράσματα από τις αυτοψίες και καταγραφές της 11ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων σε μεταβυζαντινά μνημεία του νομού Πέλλας¹

Στην περίοδο της Τουρκοκρατίας η περιοχή που σήμερα ανήκει διοικητικά στον νομό Πέλλας γνώρισε σκληρή κατάκτηση και έντονο κύμα εξισλαμισμών, ειδικά στον 15ο και τον 16ο αι.² Πληροφορίες του Εβλιγιά Τσελεμπή αναφέρονται σε ξεσηκωμό των χριστιανών της Έδεσσας επί Μουράτ Α', για τον οποίο πλήρωναν στο εξής με συχνά παιδομαζώματα μέχρι τις αρχές του 18ου αι.³ Η πληθυσμιακή ύφεση των χριστιανών ήταν δραματική, ενώ δεν ήταν λίγοι οι οικισμοί που εγκαταλείφθηκαν.

Το φαινόμενο αυτό αντανακλάται στην παντελή απουσία ή κατ' εξαίρεση ύπαρξη νεοανεγερθέντων μοναστηριών και εκκλησιών μέχρι τα μέσα του 17ου, ενώ αντίθετα στη δυτική Μακεδονία υπάρχει κατακόρυφη αύξησή τους. Μόλις στον όψιμο 18ο αι. αυξάνονται τα παραδείγματα, και κυρίως στη διάρκεια του 19ου, οπότε με τη νομοθετημένη ανοχή της κεντρικής και τοπικής εξουσίας κάθε οικισμός αποκτά και την εκκλησία του⁴.

Οι αναγκαστικοί εξισλαμισμοί δεν σημαίνουν και την απώλεια της χριστιανικής συνείδησης. Η προφορική παράδοση πολλών από τους οικισμούς αναφέρεται σε ύπαρξη κρυφού εικονοστασίου ή υπογείου αγιάσματος, στον τόπο του οποίου κτίζεται αργότερα η εκκλησία τους. Η θρησκεία διαφυλάχθηκε και οι τέχνες γύρω από αυτήν δεν λησμονήθηκαν.

Μια από τις παλαιότερες θέσεις που ακμάζουν την περίοδο αυτή συνδέεται με την περιοχή του Άγρα. Ο οικισμός αναφέρεται με την παλιά του ονομασία Βλάδοβο στα 1858 από τον Delacouche. Η περιοχή κατοικείται διαχρονικά, καθώς βρίσκεται πάνω στο πέρασμα από την πεδιάδα της Καμπανίας στην πεδιάδα της Πελαγονίας, ακολουθώντας τα ίχνη της ρωμαϊκής Εγνατίας Οδού⁵. Η διαχρονικό-

τητα του οικισμού δεν είναι άσχετη με την ύπαρξη του «Φυλοκάστρου» που φαίνεται ότι στους υστεροβυζαντινούς χρόνους αποτελούσε ένα από τα φρούρια των δρόμων⁶. Η λειτουργικότητα του τελευταίου πρέπει να συνεχιστεί με τον μεταβυζαντινό πύργο στο κέντρο του Κάτω Γραμματικού, ο οποίος με τη σειρά του έχει οπτική επαφή με τις οχυρώσεις των Πύργων Εορδαίας.

Ο Άγρας είχε συνεχή εγκατοίκηση, με μια εγκατάλειψη στα μέσα του 17ου αι., για 150-200 χρόνια περίπου. Σ' αυτήν την περίοδο οι κάτοικοι του Βλαδόβου μετοικούν στην ορεινή περιοχή «Εκκλησία» στους πρόποδες του Βερμίου και ιδρύουν οικισμό στη θέση Σελίστε (= μικρό χωριό), για να αποφύγουν προφανώς τις ληστρικές επιθέσεις, την υπερβολική φορολογία, αλλά και την αναστάτωση που προκάλεσε ο Βενετοτουρκικός Πόλεμος (1645-1669)⁷ σε όλη την επικράτεια. Η προφορική παράδοση αλλά και μορφοποιημένοι ογκώδεις λιθοσωροί σε αρκετή έκταση μαρτυρούν την ύπαρξη μονής του Οσίου Διονυσίου του εν Ολύμπω, μορφή που λατρευόταν ιδιαίτερα στο Βέρμιο⁸, και τα μοναστήρια του αποτελούσαν εστίες αντίστασης⁹. Η ελληνική συνείδηση του οσίου προκάλεσε τόσο τους Τούρκους όσο και τους Βουλγάρους, από τους οποίους κινδύνεψε να σκοτωθεί. Στο Βέρμιο και τον Όλυμπο τόνωσε το φρόνημα των Ελλήνων και αύξησε το ρεύμα του μοναχισμού¹⁰. Δεν γνωρίζουμε εάν η μονή στο «Σελίστε» προϋπήρχε από τον 16ο αι. ή εάν κτίστηκε με την εγκατάσταση των Βλαδοβιτών, πάντως η παράδοση της λατρείας του οσίου θα ήταν παλαιότερη των μέσων του 17ου αι. Στο «Σελίστε» κατέφυγαν και πληθυσμοί από τη δυτική Μακεδονία και Ήπειρο. Όταν χαλάρωσε η οθωμανική κυριαρχία στην περιοχή,

Εικ. 1. Άγρας. Ιερός ναός Αγίου Δημητρίου. Οι αγίες Κυριακή και Παρασκευή (β' τέταρτο 17ου αι.).

οι κάτοικοι επέστρεψαν στο Βλάδοβο σταδιακά από το 1800 έως το 1910 μεταφέροντας τα κειμήλιά τους, τα οποία εναπέθεσαν στον ενοριακό ναό του Αγίου Δημητρίου, ο οποίος κτίστηκε στα 1818¹¹.

Πρόκειται για έργα του 17ου με παλαιότερη την εικόνα των αγίων Παρασκευής και Κυριακής, δύο αγίων που τιμώνται ιδιαίτερα στη Μακεδονία και εικονογραφούνται συχνά, καταλαμβάνοντας τιμητική θέση ανάμεσα στις δεσποτικές εικόνες των τέμπλων (εικ. 1). Οι μορφές έχουν χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν στη μακεδονική εικονογραφική παράδοση¹². Η τεχνοτροπία μαρτυρεί υψηλής ποιότητας μακεδονικό εργαστήριο, εφάμιλλο με τα επάνωμα συνεργεία των λινοτοπιτών αγιογράφων. Η εικόνα εντάσσεται στο δεύτερο τέταρτο του 17ου αι. και δείχνει να είναι χέρι προικισμένου αγιογράφου από τη δυτική Μακεδο-

Εικ. 2. Άγρας. Ιερός ναός Αγίου Δημητρίου. Ο άγιος Αθανάσιος (1646).

νία. Είναι πιθανό να σηματοδοτεί χρονολογικά την ίδρυση της μονής.

Η εικόνα του αγίου Αθανασίου χρονολογείται στα 1646, σύμφωνα με την αφιερωματική επιγραφή (εικ. 2): *Δέσις των δούλων του Θεού Πέηο/Κύρο και των νυ/ τέκνον αυτού / εν έτη / ζρνδ (=1646)*. Φαίνεται πως ήταν δεσποτική στο τέμπλο του Οσίου Διονυσίου. Η τεχνοτροπία διαφοροποιείται από της προηγούμενης. Κυριαρχούν η σχηματοποίηση και ο μανιερισμός, ενώ παρατηρείται διακοσμητικότητα στη δομή του προσώπου και στη διαπραγμάτευση των όγκων.

Ο ίδιος αγιογράφος φιλοτεχνεί τρία χρόνια αργότερα την εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα, επίσης δεσποτική (εικ. 3). Από την κτητορική επιγραφή της διαβάζουμε: *δέσις κ(ύρω)ε των δούλων / σου Στόηο. Μούρτζο / Γηάνο. Πρόϊο. / επί ετους ζρνζ (=1649)*.

Η τρίτη εικόνα είναι αμφιπρόσωπη. Δεκα-

Εικ. 3. Άγρας. Ιερός ναός Αγίου Δημητρίου. Ο Χριστός Παντοκράτωρ (λεπτομέρεια) (1649).

τρία χρόνια μετά την αγιογράφηση της ένας άλλος ζωγράφος θα κοσμήσει και την άλλη όψη της πάλι με τη μορφή του Παντοκράτορα. Οι καλλιτεχνικές δυνατότητές του είναι πιο περιορισμένες, οι μορφές είναι άκαμπτες, τα πρόσωπα έχουν έντονες σκιές στον ανοιχτό προπλάσμο. Στο ύψος των ώμων του Χριστού διαβάζουμε την επιγραφή: *Δέσις του δού(λου) σου Δούκα ζρο (=1662)*.

Μια τέταρτη εικόνα με την παράσταση του αγίου Δημητρίου να φρονεύει τον Σκυλογιάννη, δίνει την εντύπωση του έργου του 19ου αι. με τις γλυκερές μορφές και τα φυσιοκρατικά στοιχεία που εισβάλλουν στην αγιογραφία γύρω στα μέσα του αιώνα. Ωστόσο, το πρόσωπο του Βούλγαρου τσάρου διαφοροποιείται στο πλάσιμο, στην τεχνική και τεχνοτροπία, γεγονός που υποδηλώνει επιζωγράφηση της υπόλοιπης επιφάνειας εκτός απ' αυτό, στο οποίο διατηρήθηκαν ανέπαφα τα στοιχεία της ζωγραφικής του τέλους του 17ου αι. Οι ίδιες διαστάσεις της εικόνας με τις δύο προηγούμενες και το γεγονός ότι και αυτή είναι σκαφωτή πιθανολογούν τον προορισμό της επίσης για το τέμπλο της μονής του Οσίου Διονυσίου.

Οι παραπάνω τέσσερις φροητές εικόνες αποτελούν το παλαιότερο σωζόμενο σύνολο μεταβυζαντινών εικόνων της περιοχής, χρονολογούν το τέμπλο που θα κοσμούσαν και

Εικ. 4. Άγρας. Ιερός ναός Αγίου Δημητρίου. Ο άγιος Δημήτριος έφιππος (λεπτομέρεια) (τελευταίο τέταρτο 18ου αι.).

προσεγγίζουν το έτος ανέγερσης του καθολικού της μονής του Οσίου Διονυσίου. Φαίνεται ότι κτίστηκε και κοσμήθηκε μερικές δεκαετίες πριν από την ανέγερση του Αγίου Γεωργίου του Γραμματικού (1667)¹³. Η ποιότητά τους είναι ανώτερη των τοιχογραφιών και εικόνων του Αγίου Γεωργίου. Δυστυχώς, εικόνα με παράσταση του οσίου Διονυσίου δεν έχει διασωθεί από αυτή την εποχή, αλλά οι προφορικές μαρτυρίες αναφέρουν ότι υπήρχε μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας.

Από την ίδια μονή προέρχονται άλλες δύο εικόνες με τον άγιο Δημήτριο (εικ. 4) και τον άγιο Γεώργιο αντίστοιχα. Ο άγιος Δημήτριος έφιππος επιτελεί δύο θαύματα: τη φρόνευση του τσάρου των Βουλγάρων Σκυλογιάννη και τη διάσωση του επισκόπου Κυπριανού από τους Σαρακηνούς. Η παράσταση εντάσσεται σε ζωγραφικό πλαίσιο που μιμείται τόξο με άνθινο λαϊκό διάκοσμο. Ο φωτιστέφανός του κοσμείται με εμπιέστους ρόδακες, η εξάρτυσή του έχει χρυσώματα και τα χρώματα είναι ζωηρά. Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με τον λαδοπράσινο προπλάσμο, τις πλατιές φωτεινές επιφάνειες, τα μαύρα περιγράμματα και τη λεπτόλογη επεξεργασία είναι γνωρίσματα τοπικού μακεδονικού εργαστηρίου των τελευταίων δεκαετιών του 18ου αι.¹⁴. Κάτω από το μέσο της εικόνας σώζεται αποσπασματικά η

Εικ. 5. Αρχάγγελος. Ιερά μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ. Ο όσιος Ιλαρίων επίσκοπος Μογλενών (1888).

αφιερωματική μικρογράμματη επιγραφή: η δεησις του δούλου του θεου: ρήστο. Στουκ [... Τα ίδια γνωρίσματα χαρακτηρίζουν και την εικόνα του αγίου Γεωργίου δρακοντοκτόνου.

Στον ίδιο ναό φυλάγεται ένα ευαγγέλιο του 1768 με ενθύμηση του 1780, όπου αναφέρεται το χωριό Σέλι. Προέρχεται από το μοναστήρι του Οσίου Διονυσίου. Καθώς η γραφή του είναι ίδια με της κτητορικής επιγραφής της εικόνας του αγίου Δημητρίου, βοηθάει στη χρονολόγηση της δεύτερης.

Στην περιοχή που ανήκε άλλοτε στο θέμα των Μογλενών η κατάσταση σκιαγραφείται ιδιαίτερα δύσκολη, λόγω του μεγάλου κύματος των εξισλαμισμών¹⁵ που κορυφώνονται με τον εξισλαμισμό της Νότιας (1759). Σημαντικότερο χριστιανικό καθίδρυμα της περιοχής

είναι η Μονή του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, κοντά στον ομώνυμο οικισμό. Παλαιότερη έρευνα - όχι χωρίς αντικρουόμενη άποψη - ταυτίζει την περιοχή με τη βυζαντινή Χοστιάνη, Χόστιανες ή Χοστιάνους και τη θέση της μονής με το κατεστραμμένο μοναστήρι του Ιωάννη Προδρόμου¹⁶. Ο βυζαντινός οικισμός αποτελούσε περιουσία της μονής Μεγίστης Λαύρας, κατοικούνταν από Βλάχους παροίκους και αναφέρεται ήδη από το 1086, ενώ το μοναστήρι απαντά σε έγγραφο του 1184. Λειτουργεί ως το 1790 περίπου, οπότε καταστρέφεται από τους εξισλαμισμένους Βλάχους της Νότιας¹⁷. Το 1858 κτίστηκε μια εντυπωσιακή τρίκλιτη βασιλική αφιερωμένη στο Θαύμα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ.

Η παλαιότερη φάση των τοιχογραφιών ανήκει στα 1858, ενώ η νεότερη στα 1896. Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η φάση του 1888, εποχή κατά την οποία ιστορήθηκε όλο το εσωτερικό του ναού από τρεις αδελφούς Κρουσοβίτες, τον Ευάγγελο, τον Νικόλαο και τον Αναστάσιο, που δείχνουν ιδιαίτερα προικισμένοι. Αγιογράφοι από το Κρούσοβο, και μάλλον της ίδιας οικογένειας, απαντούν στον Άγιο Δημήτριο Αετοχωρίου και στον Άγιο Νικόλαο Αρχαγγέλου, καθιερώνοντας έτσι μια σχέση ανάμεσα στην Αλμωπία και στην τότε ανθούσα ορεινή κωμόπολη. Ευάριθμοι και ανεπτυγμένοι είναι οι εικονογραφικοί κύκλοι, όπως ο χριστολογικός, ο Ακάθιστος Ύμνος, ο παλαιοδιαθηκικός, ο αγιολογικός: επίσης, θέματα με αλληγορικό και ηθικολογικό περιεχόμενο αντλημένα από δυτικά πρότυπα αλλά δοσμένα με λαϊκό τρόπο. Απομονώνουμε τέσσερα θέματα που συνδέονται με την τοπική λατρεία, τη νεοελληνική ιστορία της περιοχής και την παιδεία των αγιογράφων:

α) το μαρτύριο της αγίας Χρυσής, της τοπικής νεομάρτυρος που αναπτύσσεται σε έξι αφηγηματικές σκηνές, εικονογραφείται 93 χρόνια μετά το γεγονός (13 Οκτωβρίου 1795)¹⁸. Νατουραλισμός και απόδοση των σύγχρονων ενδυματολογικών στοιχείων αποτελούν γνωρίσματα αντίστοιχα παραστάσεων άλλων νεομαρτύρων. Στοιχεία της λαϊκής ζωγραφικής συμπλέκονται με τη θρησκευτική. Πρόκειται για το δεύτερο σε παλαιότητα γνω-

στό παράδειγμα απεικόνισης της νεομάρτυρος στη μνημειακή ζωγραφική, με προηγούμενο του στην Αγία Παρασκευή της Περίκλειας. Επειδή το διάστημα των 93 ετών θεωρείται μεγάλο, είναι πιθανό να είχε εικονογραφηθεί το μαρτύριο λίγες δεκαετίες μετά το γεγονός σε φορητές εικόνες που έχουν χαθεί.

β) θέμα τοπικού ενδιαφέροντος είναι και η παράσταση του οσίου Ιλαρίωνος, του πρώτου γνωστού από τις πηγές επισκόπου Μογλενών το 1134¹⁹, που καταπολέμησε το βογομολισμό στην περιοχή (εικ. 5). Απεικονίζεται ως μοναχός στον νότιο τοίχο, σε θέση που προορίζεται για τον τιμώμενο άγιο της μονής, και την παράστασή του συνοδεύει η επιγραφή με ανάμεικτα ελληνικά και σλαβικά στοιχεία: Ο άγιος ηλαρίων ο / ΜΕΓΛΕΝ. Παραστάσεις του επισκόπου Ιλαρίωνος απαντούν στην περιοχή δικαιοδοσίας της Αρχιεπισκοπής Αχρίδας σε πέντε παραδείγματα του 16ου και 17ου αι. αλλά σε διαφορετικούς τύπους²⁰. Πλησιέστερη εικονογραφικά είναι η παράσταση σε φορητή εικόνα στη Σόφια του τέλους του 17ου αι. Δεν μου είναι γνωστή άλλη παράστασή του από τον ελλαδικό χώρο.

γ) ανάμεσα στους ολόσωμους αγίους απεικονίζεται και ένας φουστανελάς, πιθανότατα ο άγιος Γεώργιος ο Νέος εξ Ιωαννίνων που μαρτύρησε 50 χρόνια πριν. Φαίνεται πως λατρευόταν στην περιοχή, εφόσον μας είναι γνωστές και άλλες παραστάσεις του σε φορητές εικόνες. Η απεικόνιση του αγίου διαδίδεται στη Μακεδονία και Ήπειρο²¹, καθιερώνοντας εφεξής τη φουστανελά στην αγιογραφία.

δ) γλωσσολογικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η επιγραφή με λατινικά στοιχεία στη βλαχική διάλεκτο, δίπλα από τη μορφή του αγίου Ιγνατίου: *partator de Dumnezeu* που μεταφράζεται ως Θεοφόρος. Ως γνωστόν το Κρούσοβο κατοικούνταν από Βλάχους: οι αγιογράφοι γνωρίζουν άριστα να γράφουν την ελληνική, αλλά βρίσκουν την ευκαιρία να δώσουν και ένα γραπτό δείγμα της τοπικής διαλέκτου τους. Επιπλέον, η περιοχή των Μογλενών, και συγκεκριμένα η Χοστιάνη, κατοικούνταν από Βλάχους ήδη από τον 11ο αι.

Το Γαρέφι της Αλμωπίας (από το 1922 και

Εικ. 6. Άνω Γαρέφι. Ιερός ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Η Οδηγήτρια (πρώτες δεκαετίες 19ου αι.).

εξής) αναφέρεται με το αρχικό του όνομα Τσερνίσοβο ήδη σε πηγές του 1481 και εξής, οπότε ήταν ένας μικρός ημιορεινός οικισμός με 46 οικίες²². Στα 1811 κτίζεται η εκκλησία του από 16 οικογένειες του οικισμού με τη συγκατάθεση του μπέη της Καρατζόβας και αφιερώνεται στην Κοίμηση της Θεοτόκου²³. Πρόκειται για μια μικρή τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα. Στα δυτικά της λειτούργησε περίπου στα τέλη του 19ου αι. ελληνικό σχολείο παρά τη σκληρή βουλγαρική προπαγάνδα στην περιοχή²⁴. Το τέμπλο του ναού κοσμείται με εικοσιοκτώ φορητές εικόνες δεσποτικές και επιτυλιού.

Οι εικόνες φιλοτεχνήθηκαν από δύο αγιογράφους: α) ο άγιος Αθανάσιος και ο άγιος Νικόλαος σώζουν την απόλυτη χρονολόγησή τους, 1865, και αποτελούν τη νεώτερη ομάδα

Εικ. 7. Λιπαρό. Ιερός ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου.
Άποψη του γραπτού τέμπλου (18ος-19ος αι.)

με φυσιοκρατικά νεοκλασικιστικά στοιχεία, ενώ β) οι υπόλοιπες συνιστούν την αρχαιότερη και πολυάριθμη ομάδα των εικόνων του Παντοκράτορα, της Οδηγήτριας (εικ. 6), του Προδρόμου, του αγίου Γεωργίου δρακοντοκτόνου, του αγίου Δημητρίου κ.ά. Ξεχωρίζουν για τις αντικλασικές τάσεις που φθάνουν ως την ασχήμια, στοιχεία που απαντούν σε έργα του τέλους του 18ου αι.²⁵ Ο αγιογράφος δεν έχει ξεφύγει από τη μεταβυζαντινή παράδοση και υιοθετεί ακόμη δυτικούς τρόπους. Λαμβάνοντας υπόψη και τις πληροφορίες για την ανέγερση του ναού, οδηγούμαστε μέσα στην πρώτη δεκαετία του 19ου αι.

Μετά τα μέσα του 19ου αι. εντάσσεται η παράσταση του αγίου Συμεών του Στυλίτη με τις δύο γυναικείες δεόμενες μορφές. Η επιγραφή είναι σλαβική (Σφέτι Συμιόν), ενώ οι δύο δεόμενες φαίνεται πως είναι οι παραγγελιοδότες της εικόνας, οι οποίες προφανώς θα ζήτησαν από τον αγιογράφο να αποδοθεί η επιγραφή στο τοπικό ιδίωμα. Πρόκειται για τη μοναδική γνωστή σε μένα περίπτωση ενεπιγραφής μαρτυρίας του ιδιώματος σε εκκλη-

σιαστικό κειμήλιο της περιοχής.

Στην πεδιάδα των Γιαννιτσών ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο Λιπαρό κάτω από τις νεώτερες επεμβάσεις διαφύλαξε δύο φάσεις διακόσμησης. Τα υπάρχοντα στοιχεία του τον ανάγουν στο πέρασμα από τον 18ο στον 19ο αι.²⁶, αλλά οι μνήμες και στοιχεία από γραπτές πηγές μάς πηγαίνουν μέχρι και την παλαιολόγεια περίοδο. Το Λιπαρό αναφέρεται σε έγγραφο με το όνομα *Λιπαρίνο* στα 1357, οπότε ο Στέφανος Ούρσεις (τσάρος 1355-1371)²⁷ το επικυρώνει στη χήρα και τον γιο του Πρελιούμπου, σύμφωνα με το βυζαντινό σύστημα της κληροδοτούμενης πατρικής γης²⁸. Δεύτερη αναφορά του τουρκοκρατούμενου πλέον Λιπαρού υπάρχει σε έγγραφο του 1481, οπότε ήταν ένας αξιόλογος οικισμός με 210 οικίες. Ανάμνηση του παλιού ονόματος είναι η νεώτερη ονομασία *Λιπαρίνο-βο* έως το 1926 που μετατρέπεται σε *Λιπαρό*. Δεν γνωρίζουμε εάν ο οικισμός συστήνεται για πρώτη φορά στην παλαιολόγεια περίοδο ή εάν προϋπήρχε από τα μεσοβυζαντινά χρόνια. Ας αναφέρουμε ότι μέσα στον ναό φυλάγο-

Εικ. 8. Λιπαρό. Ιερός ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου. Ο ευαγγελιστής Μάρκος (β' μισό 19ου αι.)

νται σε δεύτερη χρήση τρία βυζαντινά αρχιτεκτονικά μέλη, ενώ πρόσφατη ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως θαμμένο παλαιότερο οικοδομικό υλικό κι ένα αργυρό νόμισμα του 13ου αι.

Στη μικρή τρίκλιτη βασιλική διεξάγονται από την 11η Ε.Β.Α. εργασίες αποκάλυψης της ζωγραφικής του τέμπλου και καθαρισμού των τοιχογραφιών στα δύο επιστύλια και στον βόρειο τοίχο. Η παλαιότερη φάση του τέμπλου αποκαλύπτει στις ποδιές συμμετρικά, σχηματοποιημένα ροκοκό άνθη και στο επιστύλιο 13 περιστέρια μέσα σε ροκοκό μετάλλια που προβάλλουν σε κάμπο με βότρες (εικ. 7). Τα στοιχεία αυτά χρονολογούνται περί τα τέλη του 18ου-αρχές 19ου αι. και απαντούν τόσο στην κοσμική όσο και στην εκκλησιαστική τέχνη²⁹. Τα απλουστευμένα φυσιοκρατικά άνθη και οι βότρες του νεώτερου στρώματος μας οδηγούν στα μέσα του 19ου αι.³⁰. Στην τελευταία αυτή φάση φαίνεται πως οδηγούν και οι τοιχογραφίες που αποδίδονται σε δύο χέρια.

Ο καλύτερος αγιογράφος κοσμεί τα δύο επιστύλια και την κόγχη που ανοίγεται στο πάχος του βόρειου τοίχου και δημιουργεί μορφές με έντονη εκφραστικότητα και πλαστική απόδοση (εικ. 8): Ο δεύτερος ιστορεί τον βόρειο τοίχο και το ιερό Βήμα με μορφές πλαδαρές και σχηματοποιημένες αλλά δουλεμένες με όγκο. Χαρακτηριστική για την εποχή της είναι η δομή του εικονογραφικού προγράμματος: πάνω από κάθε κίονα εικονογραφείται ένας ευαγγελιστής ή απόστολος και στον ενδιάμεσο χώρο μέσα σε ροκοκό πλαίσιο αναπτύσσεται από μια ευαγγελική σκηνή. Στην εκκλησία καταγράφηκαν ένδεκα εικόνες επιστυλίου τέμπλου, οι οποίες μπορούν να αποδοθούν στον λαϊκό τεχνίτη που ιστόρησε την εικόνα του οσίου Συμεών με τη σλαβική επιγραφή στο Γαρέφι. Όλες οι εικόνες του εδώ φέρουν ελληνικές επιγραφές, για να αποδειχθεί έτσι ο ρόλος του παραγγελιοδότη.

Στη διαδρομή μεταξύ Γιαννιτσών και Έδεσσας βρίσκεται η κοινότητα του Δροσερού. Το όνομά του επί Τουρκοκρατίας ήταν Ασσάρμπεη (Hisar Begi). Ο ναός του Αγίου Γεωργίου κτίζεται μόλις το 1853. Είναι μια ευρύχωρη τρίκλιτη βασιλική με γυναικωνίτη. Το τέμπλο της συγκρίνεται με έργα του Πηλίου των μέσων του 19ου αι.³¹. Συνδυάζει τις γραπτές νατουραλιστικές ανθοδέσμες στις ποδιές με τη ροκοκό άκανθα αλλά και τον παραδοσιακό αποτροπαϊκό αετό στα κουφωτά βημόθυρα και στα δαντελωτά κεμέρια, καθώς επίσης και το ανάγλυφο μπαρόκ πτυχωτό επιστύλιο.³² Το χρύσωμά του μας παραπέμπει στις εργασίες των ταγιαδόρων της δυτικής Μακεδονίας. Τα διάστυλά του κοσμούνται με φορητές εικόνες του 1864, οι οποίες αποδίδονται σε τρία χέρια. Τέσσερις φιλοτεχνήθηκαν από τον αγιογράφο Νικόλαο και τρεις από άλλον - τον Αναστάσιο Ναούμ. Συνδυάζουν τον νατουραλισμό με τη διακοσμητικότητα, την ακρίβεια και τον πλούτο στην απόδοση, θυμίζοντάς μας έργα του Θανάση Παγώνη. Τέσσερις από τις εικόνες φέρουν κτητορικές επιγραφές στις οποίες διασώζονται ονόματα δωρητών:

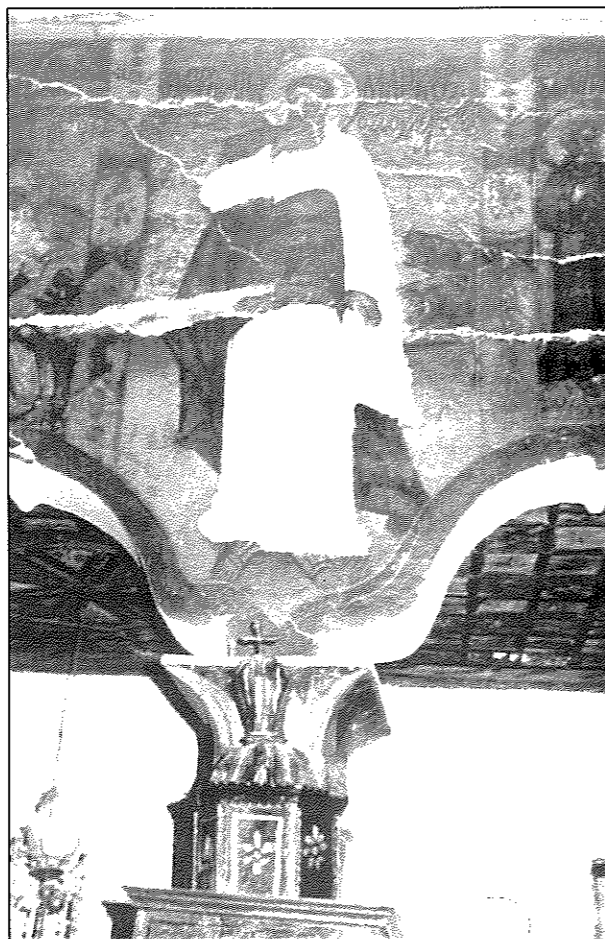
α) Άγιος Δημήτριος (εικ. 9):

δια δαπάνης Πέτρε Τζιτζικιλιά συν τοις τέ-

Εικ. 9. Δροσερό. Ιερός ναός Αγίου Γεωργίου. Ο άγιος Δημήτριος έφιππος (1864).

σαρι
αυτών παιδας καί κάτοικοι της αυτης χώρας/
εις μνημόσυνον αιώνιον αυτων κ(αί) των τέκνων
δημητρίου. Ιβάνου. Ρίστου
κ(αι) τρούσκου 1864 Φεβρουαρίου 5
χείρ αναστασίου ναούμ
β) Άγιος Γεώργιος:
δέϊσις του δού[λου]/
του θεου Κωνστ[αντίνου]
γ) Αγία Κυριακή:
1864 Μαΐου 15/
δια εξόδων Τρούσκου/
Τέτε Μαρίας Εκατε/
ρίνας συν Ρίστου
δ) Άγιος Νικόλαος:
+ Αύτη η εικών εξιστορήθη/
διά δαπάνης της Κυρίας/

Εικ. 10. Δροσερό. Ιερός ναός Αγίου Γεωργίου. Ο ευαγγελιστής Μάρκος (τελευταίο τέταρτο 19ου αι.)

Σοφίας ξυζύγου του μακαρίτου
ήτζιου του εκ μπαλάτζα εις μνη/
μόσυνων αυτου 1864 Ιουλι(ου) 28

Οι τοιχογραφίες στα επιστύλια ανήκουν πιθανώς στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. Ομοιόμορφες, στυλιζαρισμένες αλλά και με μια νεοκλασικιστική λιτότητα που καθιστά ορισμένες μορφές επιβλητικές (εικ. 10). Σε κάθε κίονα αντιστοιχεί και ένας ολόσωμος απόστολος ή προφήτης, ενώ ο ενδιάμεσος χώρος καλύπτεται από θέματα της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, όπως παρατηρήθηκε και στο Λιπαρό. Συγκριτικά με του Λιπαρού, υπάρχει πτώση στην ποιότητα, επανάληψη και ξηρότητα.

Ο άμβωνας του ναού ανήκει στα λίγα γνωστά μας παραδείγματα του είδους με έγχρωμες ανθρωπόμορφες παραστάσεις, καθώς διακοσμείται με αγγέλους και με χερουβείμ σε

Εικ. 11. Αγροσυκιά. Ιερός ναός Αγίου Αθανασίου. Άποψη του τέμπλου (περ. 1804).

διάχωρα.

Στον εγκαταλελειμμένο οικισμό της Κρώμνης υπάρχει ο ναός του Αγίου Νικολάου που κτίστηκε το 1858. Η αφιέρωση στον άγιο Νικόλαο φανερώνει τη γειτνίαση με τη λίμνη. Πρόκειται για μια τρίκλιτη βασιλική με γυναικωνίτη. Το ελαιοχρωματισμένο τέμπλο φέρει εικόνες του 1860 που αποδίδονται σε δύο αγιογράφους. Στη δεσποτική εικόνα του Παντοκράτορα υπάρχει κτητορική επιγραφή:

Δια δαπά/
νης του εντημο/
τάτου: κ(υρ): αθανασίου/
1860/
μαρτίου: 10

Στον ίδιο αγιογράφο αποδίδονται άλλες τέσσερις εικόνες. Σε άλλον ανήκει η εικόνα του αγίου Νικολάου και σε τρίτο χέρι οι δύο κορυφαίοι απόστολοι. Ωστόσο, η τεχνοτροπία και οι βασικές αρχές είναι κοινά. Προφανώς απαρτίζουν ένα εργαστήριο και οι τρεις.

Εσωτερικά ο ναός έχει τοιχογραφίες με παραστάσεις από την Παλαιά και Καινή Διαθήκη, αλληγορικές σκηνές και με μορφές προ-

φητών και αποστόλων πάνω από τους κίονες, όπως παρατηρήθηκε στο Λιπαρό και το Δροσερό. Οι σκηνές πλαισιώνονται με νεοκλασικιστικά αρχιτεκτονικά γλυπτά, παραπετάσματα και ροκοκό πλαίσια. Η τεχνοτροπία μάς παραπέμπει στις τοιχογραφίες του Δροσερού και στο ίδιο χέρι. Ας σημειωθεί ότι και οι κίονες ζωγραφίζονται με ανθοδέσμες όμοιες εκείνων του τέμπλου του Δροσερού.

Σύμφωνα με την επιγραφή στην παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας οι τοιχογραφίες πραγματοποιήθηκαν: Δι' εξόδων των τεσσάρων / Αδελφων Παππα Γεωργίου, Νικολάου / Μποζύνου καί πέτρε Υιοί Δ. Σαπουν/ τζη ίν μνήμη αιωνία. 1877 / Εμ. Σ. Φαίνεται πως ο αγιογράφος φιλοτέχνησε το 1864 το τέμπλο του Δροσερού, μετά από μια δεκαετία περίπου τις τοιχογραφίες του και το 1877 κλήθηκε στην Κρώμνη για να τοιχογραφήσει τον Άγιο Νικόλαο. Τα αρχικά του αντιστοιχούν στον Εμμανουήλ Σταματιάδη τον «Γενιτζιότη», ο οποίος υπογράφει το 1878 και τις τοιχογραφίες της Θείας Ανάληψης στο Θεοδωράκι Αλμωπίας.

Στην Αγροσυκιά βρίσκεται η τρίκλιτη βα-

σικλή του Αγίου Αθανασίου. Εκτεταμένη ανακαίνιση αλλά και πρόσφατο κρούσμα αρχαιοκαπηλείας άλλαξαν την αρχική της όψη. Το πολυγωνικής κάτοψης τέμπλο με το γραπτό διάκοσμο παρουσιάζει στοιχεία του τέλους του 18ου-αρχών 19ου αι. (εικ. 11). Τα κλασικιστικά ανθοδοχεία σε μορφή κανθάρων και κανίστρων με τα άνθη σε ροκοκό ανάπτυξη, τα μπαρόκ παραπετάσματα, οι κιονίσκοι με γιρλάντες και ανθοδέσμες μάς παραπέμπουν σε μοτίβα από το αρχοντικό του Σβάρτς (1798)³³. Η υπόθεση ενισχύεται από τις χρονολογημένες στα 1804 εικόνες του τέμπλου ενυπόγραφες από τον αγιογράφο Κωνσταντίνο. Οι μορφές είναι εκφραστικές, εύσαρκες, ευκίνητες. Μετά τα μέσα του 19ου αι. κοσμούνται τα επιστύλια με προφήτες σε μετάλλια και φυτικό διάκοσμο με ροκοκό άκανθα και ανθοδέσμες που παραπέμπουν σε διακοσμητικά σύνολα χιονιαδιτών αγιογράφων³⁴ από το 1870 και εξής. Ο τεχνίτης που τα φιλοτέχνησε κόσμησε και τον άμβωνα στο δεύτερο μισό του 19ου αι. με τους ευαγγελιστές και με άνηθο διάκοσμο.

Στην Παραλίμνη, ο κοιμητηριακός ναός του Αγίου Αθανασίου κτίζεται περίπου την ίδια εποχή με της Αγροσυκιάς. Το τέμπλο και οι εικόνες του χρονολογούνται στα 1815 και τεχνοτροπικά ακολουθούν τις ίδιες αρχές, αλλά δεν μπορούν να αποδοθούν στο ίδιο χέρι. Η ξύλινη νταμπλαδωτή οροφή του, το ζωγραφισμένο ερεισίνωτο του επισκοπικού θρόνου, ο γραπτός διάκοσμος του τέμπλου και η ζώνη με τον άνηθο διάκοσμο στα επιστύλια των δύο κιονοστοιχιών προδίδουν τη σχέση του αγιογράφου με την κοσμική ζωγραφική.

Κλείνοντας τη μικρή αυτή μελέτη που παρουσιάζει επιλεκτικά στοιχεία από τις καταγραφές μνημείων και φορητών έργων του νομού Πέλλας καταλήγουμε στα παρακάτω συμπεράσματα: από τις αρχές του 17ου αι. έως τα τέλη του 19ου παρατηρείται ομαλή εξέλιξη στην άσκηση της αγιογραφίας και παράλληλη

προς εκείνη της δυτικής Μακεδονίας και Ηπείρου. Οι αγιογράφοι είτε μετακαλούνται από μακριά -πιθανώς από τη δυτική Μακεδονία- είτε προέρχονται από την περιοχή και υιοθετούν την τεχνοτροπία της λεγόμενης «βορειοδυτικής ελλαδικής σχολής» με αποκλίσεις στην ποιότητα, ανάλογα με τις δυνατότητές τους. Αφομοιώνουν τον συρμό κάθε εποχής, γνωρίζουν τις τάσεις που κυκλοφορούν και δεν απομονώνονται. Η δράση τους καλύπτει μεγάλες γεωγραφικές ενότητες τις οποίες περιέρχονται είτε μεμονωμένοι είτε ως συνεργείο.

Αυτή η διεθνής καλλιτεχνική γλώσσα παγιώνεται όσο προχωράμε προς τον 18ο και 19ο αι. Δείχνουν την ικανότητα να συγκεράζουν στοιχεία της παράδοσης, με δυτικά και κοσμικά. Γνωρίζουν, προφανώς έμμεσα, το έργο των λινοτοπιτών, των χιονιαδιτών και άλλων περιφερόμενων συνεργείων της εποχής. Αλλαγή στη σκέψη και τη νοοτροπία τους ωθεί να υπογράφουν το έργο τους.

Περισσότεροι του ενός εργάζονται ταυτόχρονα σε ένα μνημείο. Οι παραγγελίες είναι μαζικές. Συχνά το ίδιο χέρι ιστορεί φορητές εικόνες και διακοσμητικά μοτίβα. Αγιογραφία και κοσμική ζωγραφική συμπλέκονται και συνυπάρχουν. Παρατηρείται χρονική απόσταση από την κατασκευή των τέμπλων και των εικόνων τους με τις τοιχογραφίες, προφανώς για λόγους οικονομικούς. Οι επιγραφές στο σύνολό τους είναι ελληνικές και οι παραγγελιοδότες επιδιώκουν να τονίσουν μια κομψότητα ύφους στη νεοελληνική γλώσσα. Από τα οκτώ μελετώμενα μνημεία κερδίζουμε οκτώ ονόματα ζωγράφων και εικοσιέξι δωρητών. Η προκαταρκτική αυτή έρευνα σε επιλεγμένες θέσεις του νομού αναμένεται να εμπλουτιστεί με άλλα παραδείγματα, αποκαλύπτοντας ότι η περιοχή αναπτύσσει τη δική της δυναμική στον τομέα της αγιογραφίας στην όψιμη Τουρκοκρατία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οι πληροφορίες που αντλούνται από το κείμενο αποτελούν προϊόν σειράς αυτοψιών, καταγραφών και εργασιών της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων σε μεταβυζαντινά μνημεία του νομού, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν από τον Αύγουστο του 1994 έως τον Σεπτέμβριο του 1997. Την τεχνική υποστήριξη οφείλω στην 11η Ε.Β.Α. και τον προϊστάμενό της Αντώνη Πέτκο, τον οποίο ευχαριστώ. Ευχαριστίες οφείλω και στον φύλακα βυζαντινών αρχαιοτήτων νομού Πέλλας Γιώργο Ρόκο για τη συνεχή, ακούραστη παρουσία και βοήθειά του στο παραπάνω έργο.

2. M. Sokolowski, «Le développement de quelques villes dans le Sud des Balkans au XVe et XVIe siècles», *Balkanica* 1 (1970), σ. 105-106.

3. Β. Δημητριάδης, *Η κεντρική και δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγά Τσελεμπή*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 236-238.

4. Βλ. σχετικά Β. Δημητριάδη, «Ένα φριμάνι για την ανέγερση της πρώτης εκκλησίας των Γεντισών», *Μακεδονικά* 9 (1969), σ. 324-336.

5. M. Delacoulonche, *Mémoire sur le berceau de la puissance macédonienne, des bords de l' Haliacmon, à ceux de l' Axios*, Archives des missions scientifiques et littéraires VII, Paris 1858, σ. 86.

6. Delacoulonche, *ό.π.*, σ. 85-86.

7. Ανάλογες συνθήκες οδήγησαν τους κατοίκους του αταύτιστου οικισμού Δράνιστα του Βερμίου -ίσως στην περιοχή της Βέροιας ή της Έδεσσας- σε εγκατάλειψη του χωριού τους στα 1639-40, Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 196, 198-199.

8. Α. Α. Γλαβίνας, *Ο Άγιος Διονύσιος ο εν τω Ολύμπω*, Θεσσαλονίκη 1981 (passim).

9. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 121-124.

10. *Ακολουθία του Οσίου Διονυσίου*, εκδ. Ελληνικών Τυπογραφείων Κωνσταντινουπόλεως 1816.

11. Θα ήθελα να ευχαριστήσω και από αυτή τη θέση τον εφημέριο του Άγρου παπα-Γιάννη Μποζίνη για την προθυμία του να μας παράσχει κάθε πληροφορία σχετικά με τις παραδόσεις της περιοχής, για τη συνοδεία του και τη βοήθεια του στην αυτοψία στο Σελίστε και τις καταγραφές στον Άγρο, και για το φιλόξενο πνεύμα του.

12. Μ. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες του 17ου αι. στους ναούς της Καστοριάς. Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής της δυτικής Μακεδονίας*, Αθήνα 2002, σ. 247, 248, 250-251.

13. Ν. Μουτσόπουλος, *Οι εκκλησίες του νομού Πέλλας*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 39-40.

14. Χ. Μπαλτογιάννη, *Εικόνες. Συλλογή Δ. Οικονομόπουλου*, Αθήνα 1985, πίν. 199, εικ. 273, Α. Καρακατσάνη, *Εικόνες. Συλλογή Γ. Τσακύρογλου*, Αθήνα 1980, σ. 118, εικ. 146.

15. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 65.

16. Μ. Γ. Παπαγεωργίου, «Το χωριό "Χώστιανες" του θέματος Μογλενών», *Μακεδονικά* 9 (1969), σ. 48-49. Διαφορετική άποψη και σχετική βιβλιογραφία βλ. Δ. Ευγενί-

δου «Το κάστρο της Χρυσής και το θέμα των Μογλενών», *Αμνητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, 1, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 336-337.

17. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 46, 52, 55.

18. Μουτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 26, 149.

19. Για τον όσιο Ιλαρίωνα βλ. Ευγενίδου, *ό.π.*, σ. 332-333.

20. Cv. Grozdanov, *Les portraits des saints de Macédoine IXe-XIIIe siècles*, Skopje 1983 (γαλλική περίληψη), σ. 275, 295, εικ. 58, 61, 63-64.

21. Κ. Μακρής, *Χιονιαδίτες ζωγράφοι, 65 λαϊκοί ζωγράφοι από το χωριό Χιονιάδες της Ηπείρου*, Αθήνα 1981, σ. 45-46, εικ. 31. Μ. Παϊσίδου, «Η λαϊκοβυζαντινή ζωγραφική του ΙΘ' αιώνα. Δέκα φορητές εικόνες των ιερών ναών Αγίου Νικολάου Πολυγύρου και Αγίου Στεφάνου Αρναίας Χαλκιδικής», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, 42-43, (1987-88), Θεσσαλονίκη, 1987-88, σ. 101-106.

22. V. Kravari, *Villes et villages de Macédoine occidentale*, Paris 1989, σ. 71.

23. Πληροφορίες για τις παραδόσεις της περιοχής μάς έδωσε ο εφημέριος παπα-Δημήτρης Μιλτιάδης, τον οποίο ευχαριστούμε και από αυτή τη θέση.

24. Ο ανωτέρω ιερέας, που είναι απόγονος του μακεδονομάχου δάσκαλου και ιερέα παπα-Μιλτιάδη, μας πληροφόρησε για τα σχετικά. Γενικά για τον βουλγαρισμό στην περιοχή και τη δράση της ορθόδοξης εκκλησίας βλ. Αρχιμ. Τίτου Κ. Καραντζαλή - Δημ. Β. Γόννη, «Κώδιξ της αλληλογραφίας» των Βοδενών Αγαθαγγέλου - Αγώνες του Αγαθαγγέλου κατά του Βουλγαρισμού (1870-1871), Θεσσαλονίκη 1975 (passim).

25. Μπαλτογιάννη, *ό.π.*, πίν. 188, εικ. 203 και πίν. 209, εικ. 286. Μακρής *ό.π.*, εικ. 29.

26. Οι πληροφορίες και η χρονολογία 1864 που μας δίνει ο Μουτσόπουλος για την ανέγερση του ναού ελέγχονται (Μουτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 48-49).

27. G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους* (μτφ. Ι. Παναγόπουλος), τ. 3, Αθήνα 1981, σ. 362.

28. Το μοίρασμα των γαιών σε στρατιωτικούς και σε μοναστήρια εφαρμοζόταν ευρύτατα στην παλαιολόγεια περίοδο και υιοθετήθηκε και από τους Σέρβους ηγεμόνες (Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 15). Πρόκειται για τη λεγόμενη *bastina* που εφαρμόζεται ευρύτατα τις παραμονές της τουρκικής κατάκτησης (G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalite byzantine* (γαλλ. μτφ. Η. Grégoire), Βρυξέλλες 1954, σ. 3-6, σ. 178-179).

29. Μ. Γαρίδης, *Διακοσμητική ζωγραφική. Βαλκάνια - Μικρασία 18ος - 19ος αι.*, Αθήνα 1996, εικ. 138 και εικ. 151-153.

30. *ό.π.*, εικ. 151-153.

31. Κ. Μακρής, *Η λαϊκή τέχνη του Πηλίου*, *ό.π.*, passim.

32. Για την ξυλογλυπτική βλ. γενικά Κ. Α. Μακρή, *Εκκλησιαστικά ξυλόγλυπτα*, Αθήνα 1982.

33. Π. Ζώρα, *Ελληνική Τέχνη, Λαϊκή Τέχνη*, Αθήνα 1994, εικ. 4, Γαρίδης, *ό.π.*, εικ. 159.

34. Βλ. στίτι του Γεννάδιου στο Σκαμνέλι Ζαγορίου, 1878 (Μακρής, *Χιονιαδίτες αγιογράφοι*, *ό.π.* εικ. 11).

Melina Païsidou

Conclusions arising out of the personal inspections and written reports of the 11th Ephorate of Byzantine Antiquities on post- Byzantine monuments in Pella prefecture

Between 1994 and 1997 inspections, reports, and interventions (excavations and conservation of painted decoration) were carried out on a large number of post-1453 monuments and archaeological sites under the direction of the writer. The purpose of this activity is first of all to locate, catalogue, and number the existing archaeological sites and the churches and their decoration, and by extension draw conclusions about the practice of the arts connected with Christian worship. Selecting part of the available material, we present:

- i) a group of large icons (δεσποτικές εικόνες) from the intercolumniations of a seventeenth-century templon from Agra, which emphasise Edessa's iconographical and stylistic connections with the north-eastern Helladic 'school';
- ii) portable icons of the eighteenth century from Agra with elements of folk and secular painting;
- iii) signed portable icons of the nineteenth century from Agrosykia, Drosero, Kromni, and Garefi, with special reference to the information provided by their donors' inscriptions;
- iv) icons, wall paintings, and templa of the nineteenth century from Agrosykia, Arhangelos, Garefi, Drosero, Kromni, and Liparo, displaying the simultaneous presence of all the stylistic trends of the time, such as 'folk-Byzantine', 'international Rococo', and Neoclassicism; mention is made of the presence of local workshops, their wide range of activity, and their artistic communication and exchanges with other areas of northern and north-western Greece.

Αγαθονίκη Τσιλιπάκου

Παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα της Αρχαιολογικής Συλλογής Έδεσσας και της περιοχής της

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ελάχιστα φλύαρες είναι οι γραπτές πηγές για την πρώιμη βυζαντινή περίοδο στον Νομό Πέλλας, ο οποίος περιλαμβάνει στα σημερινά του όρια τμήματα των περιοχών της αρχαίας Βοττιαίας, της Αλμωπίας και της Εορδαίας¹.

Το παραπάνω κενό έρχεται να καλύψει η αρχαιολογική έρευνα, η οποία βρίσκεται, ιδιαίτερα για την περίοδο που μας ενδιαφέρει, στα σπάργανα, με φωτεινή εξαίρεση την πόλη της Έδεσσας².

Οι επιφανειακές έρευνες, τα τυχαία ευρήματα - διάσπαρτα σε αγρούς και οχυρά υψώματα - ο αρκετά μεγάλος αριθμός οικοδομικών λειψάνων που εντοπίζονται τελευταία σε διάφορες θέσεις, οδηγούν λίγο ως πολύ, σε συνδυασμό με τα λιγοστά στοιχεία των κειμένων και των επιγραφών, σε μια προσπάθεια ανασύνθεσης της τοπογραφίας του Νομού κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο.

Στην Αρχαιολογική Συλλογή της Έδεσσας που στεγάζεται στο Γενή Τζαμί, έχει περισυλλεγεί κατά το παρελθόν μια σειρά κιονοκράνων, τυχαία ευρήματα που διασώζουν ωστόσο τον τόπο προέλευσής τους ή τη θέση στην οποία αυτά επισημάνθηκαν μέσα στα όρια του Νομού. Τα περισσότερα προέρχονται από την Έδεσσα και την περιοχή της, καθώς και από τη σημερινή επαρχία Γιαννιτσών.

Η συστηματική μελέτη τόσο των ανωτέρω κιονοκράνων, τα οποία στο σύνολό τους παραμένουν αδημοσίευστα, όσο και μιας σειράς άλλων που βρίσκονται in situ (άλλοτε σε β' χρήση) σε μνημεία και αρχαιολογικές θέσεις, λιγότερο ή περισσότερο γνωστές στην έρευνα, ανασκαμμένες και μη, θα μας βοηθήσει να φωτίσουμε άγνωστες πτυχές της καλλιτεχνικής και οικοδομικής δραστηριότητας στην πόλη της Έδεσσας και την ευρύτερη περιοχή της, την ύπαρξη εργαστηρίων γλυπτικής, την εξάρτησή

τους ή μη από εκείνα των μεγάλων κέντρων της αυτοκρατορίας, τον βαθμό ένταξης της παραγωγής τους στην «κοινή» γλώσσα της αρχιτεκτονικής γλυπτικής των πρωτοβυζαντινών χρόνων, την εκδήλωση τοπικών ιδιαιτεροτήτων. Θα προσπαθήσουμε κατ' επέκταση να σκιαγραφήσουμε τον βαθμό ανάπτυξης της πόλης της Έδεσσας και των υπόλοιπων οικισμών του Νομού Πέλλας, σε συνδυασμό με τη διάδοση της νέας πίστης, συμπληρώνοντας ή επιβεβαιώνοντας τα τελευταία συμπεράσματα της επιφανειακής έρευνας, που θα δούμε ν' απεικονίζονται στον χάρτη με τις παλαιοχριστιανικές θέσεις του Νομού³.

Το σύνολο των κιονοκράνων που θα διαπραγματευτούμε κατατάσσεται σε τέσσερις κύριες κατηγορίες: 1) κορινθιακά, 2) θεοδοσιανά, 3) δίζωνα και 4) ιωνικά.

1. ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

Στον τύπο του κορινθιακού κιονοκράνου και παραλλαγών του ανήκουν τέσσερα κιονόκρανα της Συλλογής και δύο από τον ναό των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου της Έδεσσας⁴ που τοποθετούνται χρονικά απ' το α' μισό του 4ου αι. ως το α' μισό του 5ου αι., εισάγοντάς μας, λόγω της πρωιμότητάς τους, στη γλυπτική των κιονοκράνων της παλαιοχριστιανικής περιόδου.

Στα τρία πρώτα διατηρούνται σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό τα χαρακτηριστικά του παραδοσιακού κορινθιακού κιονοκράνου.

Σ' αυτό του βορειοανατολικού κίονα (εικ. 1), στον ναό των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, απαντώνται οι δύο σειρές από οκτώ φύλλα της πλαστικά αποδοσμένης άκανθας με τη χρήση γλυφίδας. Η δεύτερη σειρά εκφύεται από τα μεσοδιαστήματα των φύλλων της πρώτης ζώνης. Τα γειτονικά φύλλα ενώνονται μεταξύ